

رهیافتی حاصل از شناخت شهرستی به منظور ارائه الگوی مداخله در بافت (مطالعه موردی: اردبیل)

دکتر مجتبی رضازاده اردبیلی^{*}، مهندس لیلا پیغماری^{*}

^۱ عضو هیئت علمی دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

^۲ دانشجوی کارشناسی ارشد مرمت اینیه و بافت، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۸۷/۱۱/۵، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۸/۲/۵)

چکیده:

مقاله حاضر با هدف دستیابی به الگویی مناسب مداخله در بافت‌های تاریخی، به مطالعه موردی در زمینه شهر اردبیل پرداخته است. تحقیق حاضر بدلیل تأثیر شناخت تاریخی و کالبدی شهر در ارائه طرح، در بخش‌های آغازین به بررسی حوادث تاریخی، رشد، گسترش و تحولات شهر در دوران‌های گوناگون می‌پردازد. سپس برای معرفی عناصر تأثیرگذار در طراحی بافت کهن به تحلیل ساختار کهن محلات و شناسایی نقاط مهم بافت با توجه به تعاملات اجتماعی-فرهنگی مردم پرداخته و در ادامه معرفی طرح، در قالب پیشنهاد، اهداف، فرایند برنامه‌ریزی و طراحی انجام گرفته است. دستاوردهای این پژوهه، شامل دستیابی به فضایی در خور تعاملات پیشنهادی، ارزشمندی از خواص فضاهای شهری با توجه به بروز جلوه‌هایی از آداب و سنن اصیل مردم در آنها بشری امروز با حفظ استخوانیندی ارزشمند بافت و خلق فضاهای شهری با توجه به بروز جلوه‌هایی از آداب و سنن اصیل مردم در آنها و ارائه الگوها و ضوابط مشخص طراحی در بافت کهن می‌باشد. در این پژوهش علاوه بر مطالعات کتابخانه‌ای و بررسی سفرنامه‌ها و نقشه‌ها، برداشت‌های میدانی نیز انجام گرفته است. مقاله پیش‌روی در صدد ارائه نمونه‌ای برای طراحی و مدیریت در بافت‌های کهن مشابه می‌باشد.

واژه‌های کلیدی:

اردبیل، طرح بافت قدیم، مرکز محله، تپه جمعه مسجد، بقعه شیخ صفی، بازار.

* نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۲۲۰۶۱۸۳، نامبر: ۰۲۱-۶۶۹۷۲۰۸۳ . E-mail: d.mojtaba.ra@gmail.com

مقدمه

منطبق با زندگی امروز می‌تواند در نوع نگرش به بافت در طی اعمال نوسازی، بهسازی یا حتی توسعه مورد توجه قرار گیرد. در پژوهش حاضر نوع نگرش، مداخله و طراحی در بافت کهن اردبیل به عنوان نمونه‌ای معرفی می‌گردد. ویژگی‌های شایان توجه این بستر از جمله ساختار منظم و سیستماتیک محلات، تحت نظامی مرکزگرا و شعاعی که هم‌اکنون نیز با وجود دخل، تصرف و خیابان‌کشی‌های عجولانه همچنان روابط محله‌ای و اجتماعی خود را به خوبی حفظ کرده است، خود مؤکد صحت این گزینش است، نوشتار پیش‌رو در چهار بخش کلی ارائه می‌گردد:

- بخش اول مختص شناخت بستر طرح بر مبنای رویکردی تاریخی و کالبدی می‌باشد مبتنی بر اطلاعات باستان‌شناسانه و کتب تاریخی و فرضیاتی برگرفته از سفرنامه‌ها.
- بخش دوم شامل معرفی عوامل تأثیرگذار در طراحی بافت کهن می‌باشد از جمله شناخت ساختار کهن محلات و نقاط کلیدی در آنها و تأثیر تعاملات اجتماعی- فرهنگی در عوامل طراحی.
- بخش سوم به معرفی طرح مصوب بافت قدیم این شهر، طبق استناد و مدارک ارائه شده توسط گروه طراح مذکور را
- بخش چهارم یا نتایج، دستاوردهای تأثیرگذار طرح مذکور را که در نمونه‌های مشابه قابل بسط می‌باشد، بیان می‌نماید.

در بستر پیچیده مناسبات و تعاملات فرهنگی در جهان معاصر، آنچه در این میان اهمیتی فرازینده می‌یابد حفظ روابط ارزشمند انسان و فضاهای کهن شهری است که جز با حفاظت و احیاء بافت‌های تاریخی که دیرزمانی تجلی‌گاه بهترین نوع اینگونه تعاملات بوده، امکان پذیر نخواهد بود. شهر اردبیل با دارا بودن پیشینه تاریخی و اهمیت فراوان از نظر تغییر و تحولات کالبدی، عملکردی و از لحاظ تعلق به یک تفکر خاص مذهبی^۱ از قرن‌ها پیش مورد توجه بوده است. در گذشته‌ای نه چندان دور، شهر دارای کالبدی منسجم و یکپارچه بوده و فضاهایی چون بقعه شیخ صفوی، بازار و جمعه مسجد تمام شهر را پوشش می‌داده‌اند، اما با ورود اولین خیابان‌ها، انسجام بازار، بافت و محلات مسکونی برهم ریخت. عدم تعادل ایجاد شده در بافت بر اثر نادیده گرفتن جایگاه صحیح اکثر فضاهای کلیدی همچون میدان، بازار، مساجد و معابر تاریخی که تاثیر فراوانی در برگزاری مناسب تعاملات اجتماعی از جمله انجام مراسم عزاداری دارد و بویژه از بین رفتن نظام ساختاری محلات منجر شد که مسئولان و دلسوزان به فکر چاره‌اندیشی برآیند، تا با شناخت اشتباهات گذشته، گام‌های جدیدی در حفظ و نگهداری از بافت قدیم شهری بردارند. بررسی شکل گیری بافت شهری تحت تاثیر شرایط تاریخی- کالبدی و نگاهی دوباره و عمیقی به رابطه شهر و سنن مردم و نهایتاً بکارگیری الگوی مناسب برآمده از بطن آنها،

۱- شناخت بستر طرح

۱- سیر تحول تاریخی شهر:

مطالعه بافت تاریخی اردبیل با استناد بر مدارک و شواهد تاریخی امکان‌پذیر خواهد بود، زیرا تاریخ این شهر گویای شکوفایی یا افول آن در دورانی خاص می‌باشد. اردبیل از کهن‌ترین شهرهای ایران هست که قدمت آن به بیش از سی قرن می‌رسد. نام اردبیل برای اولین بار در لوحه‌های گلی سومریان در پنج هزار سال پیش بصورت ارتا [قدس‌آثیت شده است] (زندده‌دل و همکاران، ۱۲۷۷، ۲). هرچند از تاریخ دقیق پیدایش اردبیل اطلاعات کافی در دست نیست، ولی اولین نسبت شهر به دوران کیانیان^۲ نشان از قدمت اساطیری این شهر دارد و حاکی از آن می‌باشد که این شهر در این دوران نیز مرکز مهم نظامی و سیاسی بوده است^۳. اردبیل از دیرباز سکونتگاه انسان و سرزمینی پر رونق و شاهد ورود و خروج اقوام زیادی بوده، زیرا قبل از به حکومت رسیدن مادها در دو هزار سال ق.م آذربایجان به دست اورارتئی‌ها و اقوام محلی دیگر اداره می‌شده، این شهر در زمان

هرچند قلعه این شهر حاکم نشین بود ولی به دلیل جنگ های ایران و روس هرگز به شکوه دوران صفویه بازنگشت. اما در زمان انقلاب مشروطه در سال ۱۳۲۴-۱۳۲۵ هـ.ق به دلیل وجود بندر آستارا، اردبیل از نظر بازرگانی مرکزیت خاصی در ایران یافت (صفری، ۱۳۵۰، ۱۸۷۱). بعد از مشروطه و در دوران پهلوی اردبیل، در اثر جنگ ها و با احداث راه آهن جدید تبریز - جلفا آسیبهای جدی دید و موجب مهاجرت کم کم مردم به تهران و تبریز شد و اگر مقبره شیخ صفی الدین نبود از خاطره ها محظی شد. اما پس از انقلاب اسلامی با استان شدن اردبیل در سال ۱۳۷۱ تحولاتی اساسی در آن رخداد و امروزه از شهرهای فعال اقتصادی و اجتماعی است. در پایان با ترسیم دقیق نمودار بمحضن^۵ و تکمیل آن توسط اسناد و حوادث تاریخی می توانیم دوران شکوفایی این شهر را مشاهده کنیم (تصویر ۲). طبق اطلاعات نمودار بمحضن، مداخلات و طرح های شهری در سال های اخیر نیز سعی در زنده نمودن بافت تاریخی این شهر بخصوص در دوران صفوی دارد که شامل بقعه شیخ صفی، جمعه مسجد و ارتباط آنها توسط بازار می باشد.

۱-۲-سیر تحولات کالبدی هسته کین شهر

اردبيل از ديريزان سکونتگاه مردم بوده و اين مستند بر شواهد باستانشناسی است^۱ اما در اثر عواملی همچون حملات نظامی، زلزله و آب و هوای سردسیری تعدادی از این آثار در گذر زمان از بین رفته، لذا مطالعه‌ی متقن در مورد هسته اولیه شهر دچار ابهام می‌گردد. با تکیه بر کتب تاریخی و سفرنامه‌های جهانگردان و نقشه‌های موجود از شهر، که می‌توان با استفاده از آنها مراحل شکل‌گیری کالبد شهر را طبقه‌بندی نمود. نتایج هردو ره به صورت جدول و کروکی ترسیم شده است.^۲

الف) كالبد اولیه شهر پیش از ورود اعراب و اسلام

- در مأخذکهن بنای اردبیل مانند بسیاری از شهرهای قدیمی به پادشاهان کیانی نسبت داده شده در شاهنامه آمده است:

و فرزند مارا کنون بادو خیل
باید شدن تادر اردبیل
به مرزی که آنچادرز بهمن است
همه ساله ب خاش، اهر، بهمن است...
...

زمن همچو آتش همی بردمید
ز چو نزدیکی حصن بهمن رسید

زمین سر به سر گفتی از آتش است
هوا دام اهریمن سرکش است

بیانگری کنند و در اینجا می‌توانند از این دو روش استفاده کنند.

سر باره در بد اندرون هوا
شد تا زی بهمن آزاد شاه

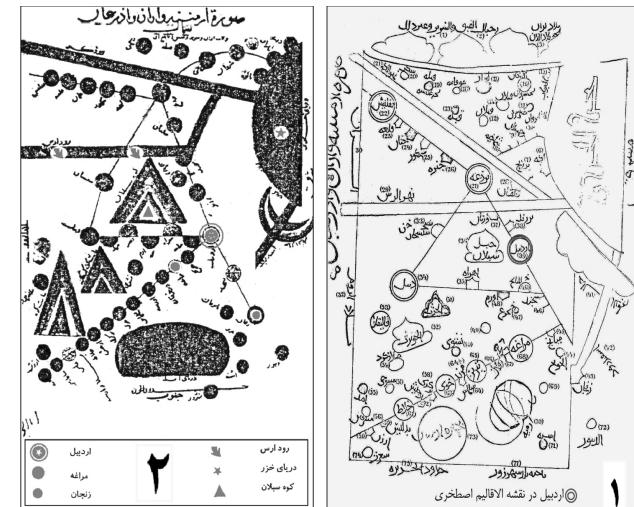
خود و کیو گودرز و چندی سپاه
در دز پدید آمد آن جایگاه

فرود آمد آن گرد لشکر پناه
بکی شهر دید اندر آن دژ فراخ
بس از باغه میدانه ایهان کاخ

پس از باغ و میدان و ایوان کاخ
راز او پنهانی آن ده کمند
به گرداندرش طاق های بلند ...

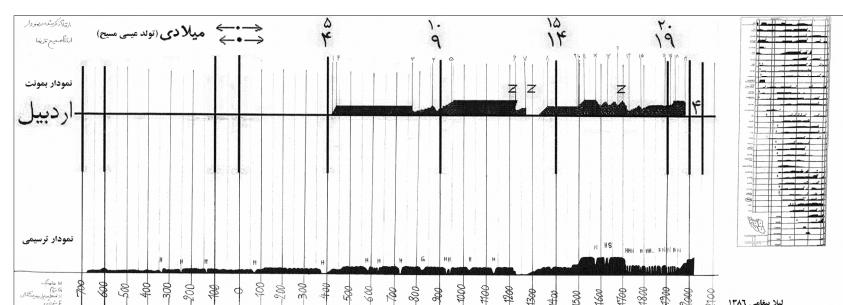
(بـهـآـذـين، ۱۳۸۲، ۲۰-۱۹)

(به آذین، ۱۳۸۲-۲۰۱۹)

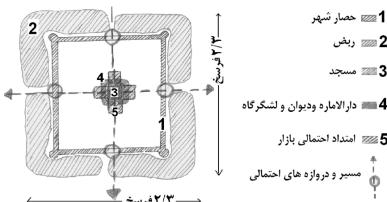
تصاویر ۱- نقشه اصطخری (۱) و ابن حوقل (۲) موقعیت مهم شهر و
جاده‌های ارتباطی اردبیل در اوایل اسلام.
ماخذ: (نقشه انتهای کتب ابن حوقل، ۱۳۴۵- اصطخری، ۱۳۷۳)

۱۳۵۱، ۲۵). در در دوران صفویه بود که شهر به اوج شکوفایی و مدنیت خود رسید و رونق خود را بازیافت ولی در اوخر آن، حوادث زیادی همچون حمله عثمانی ها و تاخت و تاز روس ها و افغان ها سیل و قحطی را متحمل شد، در دوران زندیه و افشاریه در اثر لشگرکشی های فراوان نادر، رونق خود را از دست داد و تبدیل به یک مرکز مذهبی و زیارتگاهی شد. در دوران قاجار نیز،

تصویر ۲ - نمودار ترسیمی در سال ۱۹۶۶ م توسط بمونت در قسمت بالا و نمودار دقیق و تکمیل شده در سال ۲۰۰۸ م توسط لیالی پیغامی در قسمت پایین ترسیم شده که دوران صفویه نقطه اوج این نمودار تاریخی است.

اوایل ورود اعراب تا سلجوقیان		دوران تاریخی
۱- بزرگترین شهر است.	توصیفات:	
۲- لشگرگاه و دارالاماره و دیوانها دارد.	بن حوقل	
۳- دو سوم فرسخ در دو سوم فرسخ و سمت توپخانه است.		۲۶۷(ق)
۴- باروی داشته که ویران شده. (بن حوقل، ۸۲، ۱۳۴۵)		
۵- مرکز آذربایجان و شهری بزرگ است.	ناصرخسرو	
۶- گرد خود بارو و حصار دارد. (ناشناس، ۱۳۷۲، ۴۱۵-۴۱۶)		۳۷۲(ق)
۷- بزرگترین شهر است.	اصطخری	
۸- دو نیم فرسخ در دو نیم فرسخ و سمت دروارد. [شهر معین است]	(قرن ۴-۵ق)	
۹- حصاری دارد که ۴ دروازه در آن تعیین شده است.		
۱۰- پادگانی در شهر است. (اصطخری، ۱۳۷۲، ۱۸۷-۱۸۶)		(۱۸۶)
۱۱- بزرگترین شهر است.	بن مسکویه	
۱۲- حصاری استوار داشته. (سفری، ۱۰۳، ۱۲۵۰)	(قرن ۴-۵ق)	
۱۳- اگر جمهم مسجد را در جای آتشگاه پیشین در نظر بگیریم، در وسط شهر مسجدی است. (در سال ۲۶۴ق. می‌تواند مسجدی در شهر بیری بوده.)	نتایج تکارنده	
۱۴- اگر ریض قبل از اسلام باقی باشد، در اطراف شهر قرار دارد.		
۱۵- شهر عناصری دیگر دارد که اختلالاً در مرکز شهر و اطراف مسجد مستقر باشد.		
۱۶- اگر طبق خواری‌های انجام شده در اطراف جمعه مسجد، مسیر بازار را بصورت حلقوی در نظر بگیریم، مسجد در وسط واقع می‌شود.		

جدول ۳ و تصویر ۵ - اطلاعات موجود و کروکی ترسیمی از شهر در اوایل ورود اعراب تا سلجوقیان. مأخذ: (پیغامی، ۱۳۸۸)

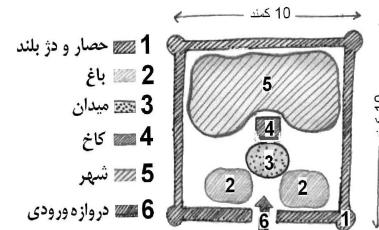
ج) کالبد شهر از حمله مغول تا دوران صفوی

از قرن پنجم تا حمله مغول‌ها، شهر همچنان اهمیت خود را حفظ کرده و برج و باروی محکمی داشته که در قرن ۷ در اثر حمله مغول‌ها ویران می‌شود. تنها بنایی که باقی می‌ماند جمعه مسجد بوده. طبق سفرنامه‌ها (جدول ۴) شکل صلیبی بازار، تاثیرات معماری آن دوران را نشان می‌دهد که حول کانون مسجد جمعه شکل گرفته و تعداد دروازه‌های شهر که به احتمال قوی هر کدام به یکی از راسته‌های اصلی بازار متنه می‌شده، چهار عدد بوده، در این میان اشاره به قلعه منتهی شده که احتمالاً این قلعه مرکز حفاظتی شهر و حالت دیده‌بانی داشته است.^۸ با وجود مسجد جامع و موقعیت بازار و ارگ حکومتی (قلعه) شکل‌گیری شهر در دوران اسلامی از نوع شرقی یعنی مرکزیت سه فضای حکومتی، دینی و اقتصادی در شهر، تبعیت می‌کند (تصویر ۶ و جدول ۴).

د) کالبد شهر در دوران حکومت صفویه

اردبیل در دوران صفویه اوج شکوفایی مدنیت خود را داشت و پیدایش و ظهور خاندان صفوی تاثیر فراوانی بر سیما و کالبد شهر گذاشت، مثل ساخت خانقاها و زوايا و مقابر پیران، از جمله ایجاد مجموعه مزار شیخ صفوی‌الدین و از طرفی نیز قرارگیری بر سر راه جاده ابریشم، اردبیل را به اوج رونق خود در دوران اوایل و اواسط صفویه رساند. الگوی شهرسازی مدون دوران صفوی جای خود را در پست‌تری مردمی باز کرد، به همانگونه که در اصفهان به منصه ظهور رسیده بود؛ پیوستگی فضاهای شهری و ساخت میادین بزرگ که در اطراف خود اصلی‌ترین اندام‌های درون شهری را جای داده بودند. ارتباط جمعه مسجد و بقعه شیخ صفوی توسط بازار و راسته‌هایی که به

دوره تاریخی	نیمه اساطیری (کیانی) و مادها
۱- شهری دژی مستحکم و حصاری بلند با طاقهای بلند دارد.	توصیفات:
۲- یک دروازه ورودی دارد.	شاہنامه
۳- شهر در داخل دز مستقر بوده.	فرموس
۴- محوطه دز ایندا شامل باغ، میدان، ایوان کاخ و سپس شهر بوده.	
۵- هدراوا و پهناهی آن، ۱۰ کمند بوده.	
۶- عطلو و عرض شهر یکسان نکر شده، لذا مربع است.	

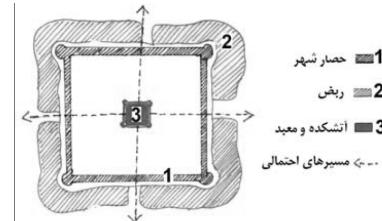

جدول ۱ و تصویر ۳ - اطلاعات موجود و کروکی ترسیمی از شهر در دوران اساطیری. مأخذ: (پیغامی، ۱۳۸۸)

● یافته شدن سنگنبشته‌های اورارتوبی در قرن ۹ تا ۷ ق. م در قره‌داغ (دامنه سبلان) نشان‌دهنده شباهت آن به قلعه - شهرهای حصاردار اورارتوبی می‌باشد که بی‌شباهت به توصیفاتی که از دژ اردبیل شد، نمی‌باشد.

● در دوران ساسانیان شهر از الگوی شهرهای ساسانی پیروی می‌کند و بگرد خودبارویی داشته که پس از حمله هون‌ها توسط فیروز ساسانی تعمیر شده است. در میان شهرهای آتشگاهی قرار داشته که به گفته باستان‌شناسان تپه جمعه مسجد، محل قبلی آتشگاه ساسانی می‌باشد (جدول ۲ و تصویر ۴).

دوران تاریخی	ساسانیان (فیروز ساسانی)
۱- بیاندن حصار شهری پس از تخریب توسعه هنوز شهری (شهر حصاری مستحکم، دارد).	توصیفات:
۲- میدان و آتشگاه در بلندی از وسط شهر قرار دارد. (آثار بدست آمده از زیر جمعه مسجد، اینجا را به آتشگاه ساسانی نسبت می‌دهد)	کاوش‌های باستان‌شناسی
۳- در اطراف شهر ریض بوده است. که کاوش‌های باستان‌شناسی در جومه شهر آن را تائید می‌کند. (میری، ۱۲۸۴-۱۲۸۵)	باستان‌شناسی

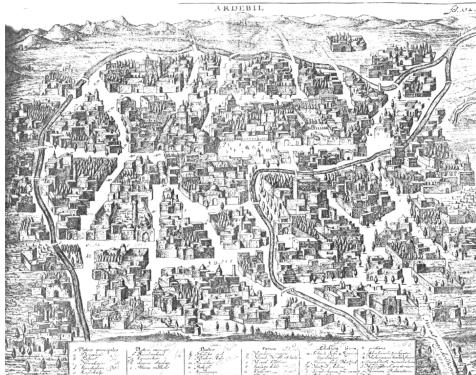
جدول ۲ و تصویر ۴ - اطلاعات موجود و کروکی ترسیمی از شهر در دوران ساسانیان. مأخذ: (پیغامی، ۱۳۸۸)

ب) کالبد شهر از دوران اسلامی تا حمله مغول

از متون سفرنامه‌ها می‌توان کالبد شهر دوران اسلامی را بازشناخت، از گفته‌ها در جدول اشاره شده - برمی‌آید که اردبیل در قرن ۴-۵ ه. ق. نمونه کاملی از شهرهای اسلامی است. میدانی میانی که در اطراف آن دیوانها و بازار و مسجد جامع قرارداد و آثار بدست آمده از زیر جمعه مسجد تعلق مسجد اولیه به دوران آل بویه را تائید می‌کند که می‌توان جای مسجد اولیه را بروی آتشکده پیشین تصور کرد و شهر حصاری دارد با چندین دروازه در مسیرهای اصلی (جدول ۵ و تصویر ۵).

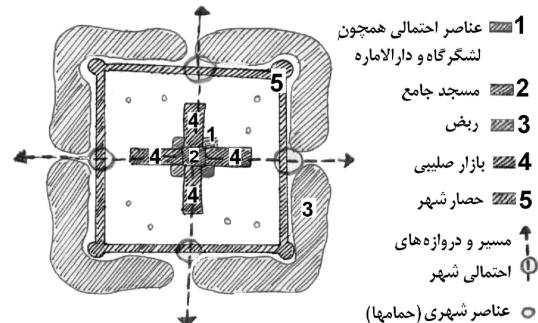
رهیافتی حاصل از شناخت شهر سنتی به منظور ارائه الگوی مداخله در بافت

دوران تاریخی	آغاز صفویه و صفویه
توصیفات:	۱- شهر ۵ دروازه با پیشتر دارد. ۲- دروازه‌ها عبارتند از قلعه، ریس، سعد، نوشیر، اسپریس، مقابر. ۳- شهر بسیار بزرگ بوده، در حدی که تنهٔ مادرهاش پیر سخنان در شرق اردبیل کنوی، در محدوده شهر بوده است. (صفری، ۱۱۴، ۱۲۵۰ - ۱۱۲)
اولتاریوس	۴- دور شهر ندارد. ۵- شهر کوچه‌های فراوان و خیابان اصلی دارد. ۶- شهر بینان محلی خارج به سهاده ۱۵۰-۱۵۰ کام که در هر دو طرف آن دکه‌هایی وجود دارد. [شاره به میدان عالی قایو و دروازه آن می‌کند]. ۷- بازار رونق فراوان دارد و از سمت میدان عالی قایو به سمت بازار راه است. ۸- شهر نهانسری چون مسجد، حمام و حتی کلیسا نیز دارد. ۹- مسجد ادینه در شهر در بالای نهاده است. (صفری، ۱۲۸، ۱۲۵۰ - ۱۲۴ - ۱۲۳)
تاورنیه	۱0- خیابانهای مصغا و قشنگ دارد. ۱۱- شهر بیدافی دارد به صورت مستطیل و یک کاروانسرا در کنار آن قرار دارد. ۱۲- در انتهای کوچه ارامنه کلیسا قرار دارد.
کورنلیوس دوبرون	۱۳- بازارهای زیبایی در شهر وجود دارد. ۱۴- تصویر ترسیم شده توسط خوش به معرفی عناصر شهر می‌برد. الف) محلات شهر: طوی، قیبان، محله نیازدرو، دروازه، کافر کوچه و کمانشیر. ب) میانین شهر: میدان اصلی، کوهند و شان، نفت، عالی قایو. ج) ادوارهای شهر: عالی قایو، طوی، نیاز، اوجده کان، اسپریس (اقمار خاص). ۱۵- مسجد ادینه در شهر در بالای نهاده است. (صفری، ۱۲۸، ۱۲۵۰ - ۱۲۴ - ۱۲۳)

جدول ۵ و تصویر ۷- اردبیل صفوی (۱۶۳۷ م.م) ترسیم دستی از آدام اولتاریوس.
ماخذ: (اولتاریوس، ۱۳۶۹، نقشه انتهای کتاب)

دوران تاریخی	سلجوقیان و قبل از صفویه
توصیفات:	۱- شهری آباد و پر جمعیت و وسیع است. ۲- برج و بارویی داشته که در اثر حمله مغول ویران شده. (حموی بغدادی، ۱۲۸، ۱۲۸۲)
مقدسی	۳- مرکز آذربایجان و شهری وسیع است. ۴- قله منبعی دارد. ۵- بازار آن به شکل صلیب است و مسجد جامع در وسط صلیب است. ۶- شهر چهار دروازه دارد. ۷- در بیرون قله، حومه‌ای بزرگ و ریض آباد دارد. ۸- حمامهای پاکیزه دارد. ۹- قشون مرتب و حقوق بگیر دارد. [شکر گاه دارد] (مقدس، ۱۳۶۱، ۱۳۶۰)
حمدانه ستوف	۱0- مزارع و کشتزار فراوان دارد. (صفری، ۱۲۵۰ - ۱۱۱۳)
(۷۵۰ هـ ق)	

جدول ۴ و تصویر ۶ - اطلاعات موجود و کروکی ترسیمی از شهر در دوران سلجوقیان و قبل از صفویه.
ماخذ: (بیگنامی، ۱۳۸۸)

مرکز محلات ختم می‌شد، قوت بیشتری گرفت. در دوره صفویه اردبیل اولین شهر از نظر لوله‌کشی آب و نحوه تقسیم آن محسوب می‌شد. امادر او از صفویه کم رونق خود را از دست داد و مسئله حیدری و نعمتی باعث دوگانگی در محلات شد که منجر به فشردگی کالبد محلات عدم گسترش و توسعه آنها گردید (تصویر ۷ و جدول ۵).

ه) کالبد شهر در دوران قاجاریه

اردبیل بعد از دوران صفویه محل تاخت و تازها و اتفاقات گوناگون شد ولی ساخت شهر همان بود که در دوران صفوی پی افکنده شده بود؛ میدان‌های اصلی و راسته‌های مهم منتهی به آنها، بازار که در مرکز شهر بود و ارتباط سنتی آن با امتداد اصلی محلات و دروازه‌ها. اما بازار کم‌اهمیت خود را از دست داد، بخش‌هایی از آن چون راسته قیصریه متصل به میدان اصلی و سراهای هم‌جاوار آن تخریب و در جایی دیگر که هم‌اکنون مستقر است قرار گرفت و با این جایی ارتباط بین مقبره شیخ صفوی تا تپه جمعه‌مسجد، دگرگون و تضعیف شد، کم‌کم در اوخر قاجار با احداث اولین قلعه و حصاری در اطراف شهر ارتباط جمعه‌مسجد با بقیه شیخ‌صفی کاملاً قطع شد و جمعه‌مسجد در بیرون حصار نخستین قرار گرفت^۹ که این تحولات در نقشه ترسیمی روس‌ها در سال ۱۸۲۷ م قابل مشاهده می‌باشد. در دوران اوخر قاجار و اوایل افشاریه، بازارهای شهر به علت برقراری ارتباط بین روسیه، آستانه و اردبیل رونق نسبی گرفت و رشد و کسترش محلات شهر در لوای همان شش محله اصلی صورت می‌پذیرفت و چندین زیر محله بر آنها افزوده شد، بازار در مرکز شهر و حدفاصل محلات بود و کم‌کم حصار شهر از لحاظ کاربردی و تعریف لبه شهر منسخ شد (تصاویر ۸ و ۹).

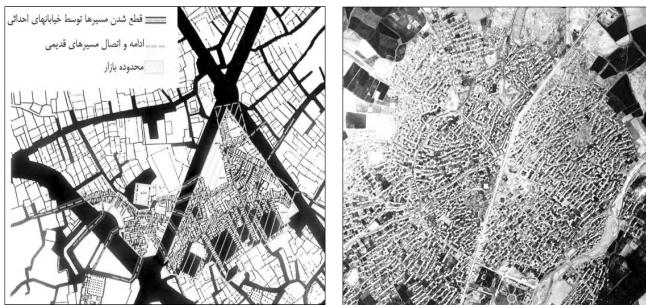

تصویر ۹- نقشه تهیه شده توسط نظایران بعد از احداث اولین خیابان در شهر اردبیل، اجرا بر روی پارچه ابریشم.
ماخذ: (آرشیو شخصی رضازاده)

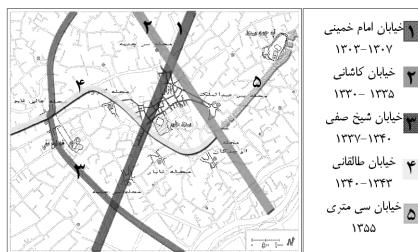
تصویر ۸- نقشه اردبیل تهیه شده توسط روس‌ها در قرن ۱۹ م جمعه‌مسجد بیرون حصار اول قرار دارد.
ماخذ: (Giyasi, 27, 1991)

و) کالبد شهر پس از دوران قاجاریه تاکنون

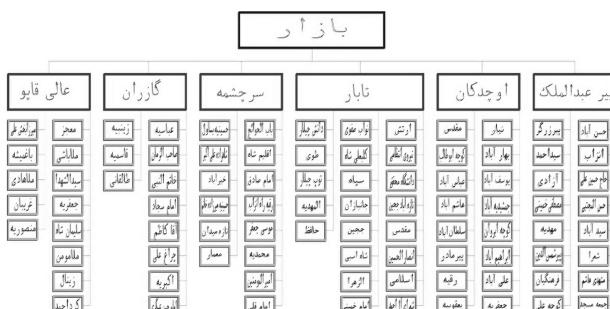
اولین مداخلات شهری پس از دوران قاجار، منطبق بر خواسته‌های خارج از مرزهای کشور بود، این مداخلات که خواسته‌های نظامی‌گری و دسترسی‌های سریع به نقاط حساس کشور و ایجاد امنیت از بهانه‌های اصلی آن شمرده می‌شد منجر به احداث خیابان‌های صلیب‌وار و

تصویر ۱۰- عکس هوایی سال ۱۳۳۵ و برش بازار توسط خیابان اولین خیابان- قطعه ارتباط بازار با محلات شهری. مأخذ: (نگارنگان)

تصویر ۱۱- خیابان کشی ها و برش های شهری در نقشه اردبیل.
مأخذ: (نگارنگان)

تصویر ۱۲- دیاگرام ارتباطی بازار، محلات اصلی و زیر محلات.
مأخذ: (فروغی)، (۸۵، ۱۳۸۰).

میگردیده که به دلیل ساختار شعاعی بافت، محله دیگری بر آنها افزوده نمی شود و نظام توسعه آنها با شکل گیری زیر محلات تحت مرکزیت این سر محلات ششگانه، دنبال می گردد(تصویر ۱۲) .

در این ساختار شعاعی از برخورد راسته های اصلی با یکدیگر و با راسته های فرعی تر مراکزی در هر محله شکل می گیرد که متناسب اهمیت آن عناصری از قبیل مسجد، حمام، حسینیه، واحد های تجاری، فضاهای باز و ... را در خود جای داده است. غالباً این مرکز محلات به شکل میدانی بزرگ در میان این عناصر به ویژه در مقابل مسجد همراه با آبنماهایی تجلی کالبدی می یافتدند و جهت ارتباط افراد با هم، خرید و فروش نیازمندی ها و محل بازی کودکان عمل می کردند(تصویر ۱۲) .

تصویر ۱۳- محدوده محلات شش کانه بافت قیمی
تاس سال ۱۳۰۷ .
مأخذ: (افشار خاص)؛
فتحی؛ (۷۸۷، ۱۳۶۹....)

گسیختگی بافت شهر و عناصر اصلی آن از جمله راسته های بازار و کشیده شدن قلب تجارت شهر به لبه های خیابان شد. این خیابان کشی ها به قرار زیر می باشد:

۱- احداث اولین خیابان(پهلوی: امام خمینی) در سال ۱۳۰۷ ه .ش، با عرض ۲۴ متر، به خط مستقیم از دروازه آستارا و ویرانی تعدادی از خانه ها، حمام و کیل، چند کاروانسرا و مسجد سرچشم، که بازار را به دونیم کرد(تصاویر ۱) .

۲- ساخت دومین خیابان (شاه کاشانی) در سال ۱۳۳۰ ه .ش که محله آبروان را به دروازه مشکین متصل می کرد و تمامی بازار پیرعبدالملک و حمام قدیمی و سراهای آن را تخریب کرد و تازه میدان را به دونیم کرد.

۳- احداث خیابان شیخ صفی الدین در سال ۱۳۴۰ - ۱۳۴۷ ه .ش که با تعریض راسته سنگ فرش شده پیشین انجام گرفت و لطمه زیادی به شهر نزد، چون منطبق با راسته قدیمی شیخ صفی بود .

۴- احداث چهارمین خیابان (طالقانی) در سال ۱۳۴۵ ه .ش از میدان عالی قاپو تا مقابل مسجد جامع و سپس ادامه آن (خیابان سی متری) در سال ۱۳۵۵ ه .ش تا تپه جمعه مسجد، منطبق بر راسته قدیمی شهر تنها به دلیل برملا کردن بدنه تپه باستانی و ایجاد مسیری سواره از میدان عالی قاپو تا جمعه مسجد که منجر به تخریب میدان عالی قاپو و عناصر اصلی پیرامون آن و از بین رفتن فضاهای اطراف مسجد میرزا علی اکبر، کاروانسرا های محمد حسن، نفت چی، راسته منتهی به سنگ خانه و تخریب آرد میدان و حجم زیادی از نواحی مسکونی شد(تصویر ۱۱) .

۵- احداث کمریندی اول، خیابان ساحلی، کمریندی های دوم و سوم در سال های اخیر.

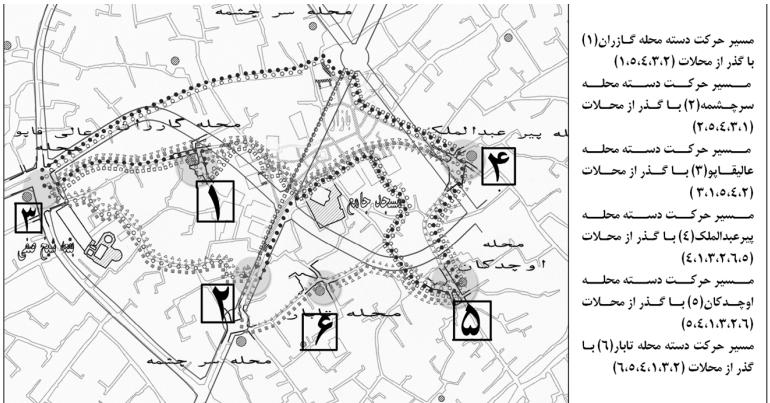
۲- عوامل تاثیرگذار در طراحی بافت کهن

در بخش پیشین به شناخت روند تغییرات تاریخی و کالبدی هسته شهر و شناسایی استخوان بندی اصلی آن از بقیه شیخ صفی تا جمعه مسجد دست یافته ام. در این بخش برای معرفی عناصر موثر در طراحی و مراحل برنامه ریزی برای آن، نیازمند شناخت ساختار کهن محلات و نقاط مهم و کلیدی در آنها می باشیم، زیرا که حللاجی این ساختار و ثبت نتایج حاصل از آن می تواند در دستیابی به الگویی مناسب جهت نیل به اهداف طرح دارای اهمیتی درخور توجه باشد که استناد این بررسی بر او ج تکامل قبل از اعمال خیابان کشی های دوران پهلوی می باشد.

۱-۲) تحلیل ساختار کهن محلات

گسترش شهر اردبیل همانگونه که در بخش قبلی شرح داده شد از گذشته تاکنون از الگوی منطقی پیروی کرده و شهر به شش محله بزرگ و اصلی به نام های تابار، اوجدکان، پیرعبدالملک در منطقه حیدری و گازران، سرچشم، عالی قاپو در منطقه نعمتی تقسیم

رهیافتی حاصل از شناخت شهرستی به
منظور ارائه الگوی مداخله در بافت

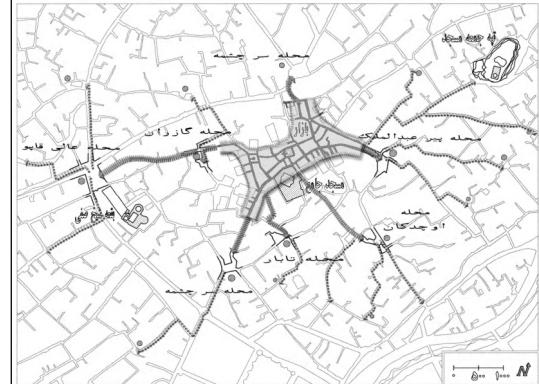
تصویر ۱۵- مسیر حرکت دسته جات عزاداری شش محله اصلی شهر در ایام محرم.
ماخذ: (فروغی، ۹۷، ۱۳۸۰)

میزبان پس از روبوسی با برق محله میهمان در پشت سر آن قرار گرفته و با نواختن شیپور و طبل به طرف میدانگاه مسجد میزبان حرکت می‌کند، سپس در مقابل مسجد عزاداری کرده و پس از پذیرایی توسط محله میزبان به طرف محله دیگر حرکت می‌کند و ریش سفیدان محله این بار نیز آنها را با همان شکل که استقبال کرده‌اند، بدرقه می‌کنند (فروغی، ۱۳۸۰، ۷۸-۸۲). در نتیجه می‌توان گفت که ویژگی‌های اعتقادی، سنن و آداب و رسوم زندگی در شهری همچون اردبیل فضاهای شهری خاصی را بوجود آورده که امروزه حتی با به هم خوردن نظام محله‌ای، این عناصر همچنان در زمان انجام مراسم سوگواری محرم کاملاً قابل شناسایی هستند و مسیر حرکت دسته جات عزاداری بین محلات اصلی از همان کوچه‌هایی صورت می‌گیرد که از مسیر تاریخی شهر قدیم باقی مانده است. لذا ضروری است که در هنگام طراحی، این مسیرها مورد توجه قرار گیرد و از قابلیت‌های فرهنگ بومی و سنن مردم در بافت کهن بهره جست (تصویر ۱۵).

۳- معرفی طرح (طرح مصوب محدوده بافت قدیم)

۱-۳) پیشنهاد طرح:

مطالعات این طرح در شهریور ماه سال ۱۳۶۶ بناء به تصمیم وزارت مسکن و شهرسازی به موازات مطالعه چند شهر دیگر در این وزارت خانه برپایه هویت‌های تاریخی و پلان‌شناسی شهر^{۱۱} آغاز شد. این مطالعات یکسال بعد به تاریخ ۱۳۶۷/۸/۱۲ در اطراف بقعه شیخ صفی به مساحت حدود ۲۰ هکتار در کمیسیون ماده پنج استان تصویب و پس از یک سال دیگر، مرکز تاریخی شهر به مساحت ۱۶۵ هکتار تعیین شد. مبنای محدوده‌ای که برای بافت تاریخی در نظر گرفته شده، تشخیص تصور محوری بود که استخوان‌بندی و میدان هسته تاریخی شهر را شامل می‌شد؛ بقعه شیخ صفی و میدان عالی قاپو از طریق راسته بازار اصلی و مراکز محلات خود را به تپه جمعه مسجد - جایگاه اولیه بازار و مرکز شهر در اوایل اسلام - متصل می‌کند و در کنار این اتصال، محلات و پراکنش آثار مهم تاریخی در سطح شهر نیز در تعیین این محدوده نقش فراوانی را ایفا می‌کند

تصویر ۱۴- ارتباط محلات اصلی با زیر محلات و بازار قبل از سال ۱۳۰۷، بازسازی به مدیریت رضا زاده توسط مرحوم حاج بالاصفری و دکتر مطلبی در وزارت مسکن و شهرسازی.
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحی؛ ۱۳۶۹، ۵۵۱)

در حقیقت اصلی ترین اندام تشکیل دهنده استخوان‌بندی بافت قدیم اردبیل، بازار و موقعیت مرکزی آن هست که در یک جهت گیری از جنوب غربی به شمال شرقی با عبور از کنار مسجد جامع جدید، دو قطب اصلی شهر قدم - بقعه شیخ صفی و تپه جمعه مسجد - را به هم پیوند می‌دهد و از این ستون فقرات اصلی با توجه به خصوصیات کالبدی و اجتماعی هر حوزه، شاخه‌هایی جداگشته و به مراکز محلات می‌پیوندد (تصویر ۱۴).

۲-۲) شناسایی نقاط کلیدی محلات در بافت کهن

برای شناسایی نقاط کلیدی محلات نیازمند توجه به تعاملات فرهنگی- اجتماعی مردم در مسیرهای پر جنب وجوش و چگونگی ارتباط آنها با عناصر تاریخی می‌باشیم که تحت تأثیر آداب و سنن هر سرزمینی قرار می‌گیرد. شهر اردبیل از لحاظ تاریخ جشن‌ها و مراسم سوگواری دارای پیشینه‌ای طولانی هست و در این میان برگزاری مراسم ماه محرم از اهمیتی ویژه برخوردار می‌باشد. بدین ترتیب مطالعه مسیر حرکت دسته جات عزاداری بخصوص در میان محلات اصلی به عنوان نمونه‌ای بارز از تبلور تعاملات اجتماعی در ساختار کالبدی فضاهای شهری موردن توجه این بررسی قرار گرفت زیرا که این مسیر عزاداری مهم ترین مسیر حرکت پیاده در نظام شهر قدیم را نشان می‌دهد. عزاداری محلات شش‌گانه در بازار از روز دوم محرم آغاز می‌شود. در هر یک از روزهای معین یکی از محلات با شعبات و زیر محلات خود در بازار حرکت کرده و در مقابل مسجد جامع عزاداری می‌کند. از این روزها روز دوم محرم دسته های محلات شش‌گانه به ترتیب سه روز اول نعمتی‌ها و سه روز بعد حیدری‌ها به بازار می‌آیند و روز جمعه بین این ایام با تعطیلی بازار مراسمی در این مکان صورت نمی‌گیرد. در روز موعود که نوبت عزاداری محله‌ای در بازار باشد، با صدای طبل و شیپور مردم را آگاه و در مقابل مسجد جمع می‌کنند و چند علم و دو اسب مزین شده با یراق‌هادر جلوی دسته قرار می‌گیرند و سپس برق محله که سمبول و نماینده محله و شعبات آن است، توسط ریش سفیدان محله حرکت می‌نماید. وقتی دسته عزاداران در طول مسیر خود به نزدیکی مسجد محله دیگر می‌رسند، بزرگان و ریش سفیدان آن در حالی که برق محله خود را همراه دارند به استقبال می‌آینند و حد این استقبال را از قدیم معلوم کرده‌اند. آنگاه برق دسته

فقرات شهری بازشناخته شده است، به عبارت دیگر ارتباط کالبدی و فضایی میان بقعه شیخ صفی با تپه جمعه مسجد که از طریق راسته اصلی بازار صورت می‌گیرد.

۴- احیای مجدد سراها و کاروانسراهای قدیمی و نیمه متروکی که از مراکز عمرده تجاری شهر قدیم محسوب می‌شده‌اند.

۵- ایجاد فضاهای باز شهری و میدان‌ها منطبق بر الگوهای بدست آمده از نحوه ارتباط آنها با مراکز محلات مسکونی و تجاری بافت.

۶- برقراری هماهنگی لازم بین طرح پیشنهادی بافت کهن با طرح‌های توسعه و عمران (جامع و تفضیلی) جهت حفظ بهتر بخش مرکزی و قدیم شهر.

۷- تقویت بنیه اقتصادی و حیات اجتماعی در بافت قدیم جهت ایجاد شرایط مناسب برای سکونت در مرکز شهر.

۸- انحراف ترافیک سواره از داخل بخش قدیمی به خارج از آن که موجب تقویب دسترسی پیاده در محدوده می‌شود.

۹- بازشناسی، بازسازی و مرمت عناصر با ارزش معماری در بافت قدیم از جمله طراحی و بازسازی اطراف بقعة شیخ صفی و پیوند منطقی آن با عناصر ارزشمند اطراف.

۱۰- تدوین ضوابط و مقررات ساختمنی و شهرداری متناسب با شرایط ویژه در بافت قدیم.

طبق موارد ذکر شده آنچه بافت تاریخی را غنای بیشتر می‌بخشد، توجه به انسان و نیازهای او به عنوان موجودیست که جهت ادامه حیات اجتماعی خویش، آفرینش محیطی مناسب را لائق است و جهت‌گیری طرح هارانشان می‌دهد.

۳-۳) فرایند برنامه‌ریزی و طراحی:

برای دستیابی به اهداف کلی طرح و برطرف کردن نارسانی‌ها، پروسه‌ی طراحی در سه مرحله اصلی پی‌ریزی گردید:

مرحله اول: احیای استخوانبندی کهن شهر، از تپه جمعه مسجد در امتداد بازار در مجاورت مسجد جامع تا بقعة شیخ صفی که پوشش‌دهنده بسیاری از اهداف گروه طراحی می‌باشد.

مرحله دوم: بازنده‌سازی محلات بافت با تأکید بر نظام مرکز محله‌ای کهن.

مرحله سوم: ارائه ضوابط و مقررات جهت دستیابی به سیمای شهری هماهنگ و بهینه در بافت کهن.

شرح مرحله اول: گروه طراحی در جریان اولین اقدامات انجام شده

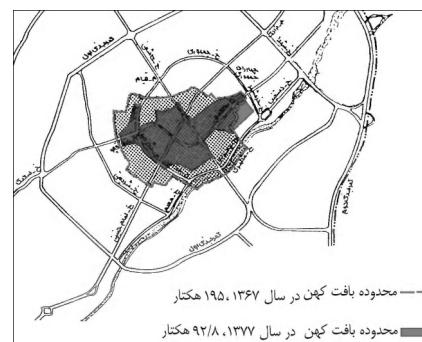
طی این پروژه ارتباط سه عنصر اصلی شهر قدیم شامل تپه جمعه مسجد، بازار و بقعة شیخ صفی را که در پی اقدامات شهرسازی شتاب‌زده از طریق احداث سه خیابان امام خمینی، کاشانی و سی متري دچار از هم گسیختگی شده بود، توسط بازآفرینی مسیر پیاده و طراحی در نقاط عطف آن، در این محدوده هدف قرارداد. این حرکت طی سه مرحله در میان چهار گره مهم این مسیر صورت گرفت (تصویر ۱۸).

• حوزه اول از میدان عالی قاپو در کنار بقعة شیخ صفی با گذر از معابر ارگانیک پشت بقوعه در محله‌ی سرچشم به تقاطع خیابان امام خمینی و سی متري منتهی می‌گردد.

• حوزه دوم از تقاطع مذکور با عبور از راسته‌ی اصلی بازار به محل برخورد این راسته با خیابان کاشانی می‌رسد.

تصویر ۱۶- طرح بافت قدیم همراه با عناصر شاخص.
ماخذ: (طرح تفصیلی بافت کهن اردبیل، ۴۰، ۱۳۷۷)

تصویر ۱۷- مقایسه محدوده بافت کهن در سالهای ۱۳۶۷ و ۱۳۷۷
ماخذ: (طرح تفصیلی بافت کهن اردبیل، ۲۳، ۱۳۷۷)

(تصویر ۱۶). اما این طرح به علت مشکلاتی که آن زمان در وزارت مسکن و شهرسازی از نظر تصمیم‌گیری برای دخالت در بافت تاریخی پیش آمد^{۱۲}، مسکوت ماند. در نهایت با وجود تلاش‌های پراکنده و نه چندان موفق سایر گروه‌ها پس از نه سال تعطیلی در سال ۷۸ ۱۳۷۷ مجدداً بر عهده گروه اول قرار گرفت، بنا به طرح جدید، با مدنظر قرار دادن اهداف سال ۱۳۶۷ طی بند ۲۶ کمسیون ماده پنج استان در مورخه ۹/۲۸ ۱۳۷۸ طرح بافت قدمی اردبیل با کاهش وسعت در ابعاد ۹۲/۸ هکتار تصویب شد که هم‌اکنون در دست اجراء می‌باشد. در این طرح همچنان احیاء محور تاریخی جمعه‌مسجد، بازار و بقعة شیخ صفی در اولویت اول می‌باشد (تصویر ۱۷).

۲-۳) اهداف طرح:

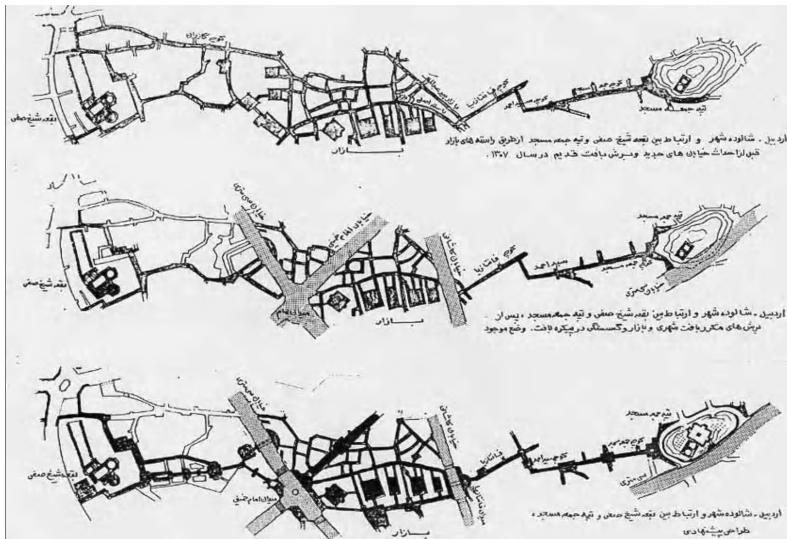
اهداف مدنظر گروه طراح با توجه به شناخت حاصل از مراحل اولیه بررسی (کالبدی و تاریخی)، ساختار محلات و نقاط کلیدی بافت قدیم در مدتی بیش از سه سال تماس با مردم و مسئولین محلی و تحقیقات میدانی به شرح زیر می‌باشد:

۱- احترام به ترکیب کالبدی شهر قدیم با توجه به تامین شرایط زندگی امروزی در همان کالبد برای جلب ساکنان.

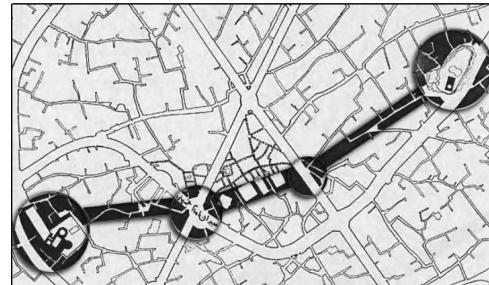
۲- ایجاد پیوند مجدد بین بازار به عنوان هسته‌ی مرکزی شهر و مراکز محلات ششگانه و زیر محلات آن از طریق راسته‌های موجود در کالبد بافت قدیم.

۳- حفاظت از استخوانبندی شهر قدیم که تاکنون به عنوان ستون

رهیافتی حاصل از شناخت شهرستی به
منظور ارائه الگوی مداخله در بافت

تصویر ۱۹- مرحله اول طرح احیای استخوان بندی کهن شهر طی سه مرحله.
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحی؛...، ۷۸۸۰، ۱۳۶۹...)

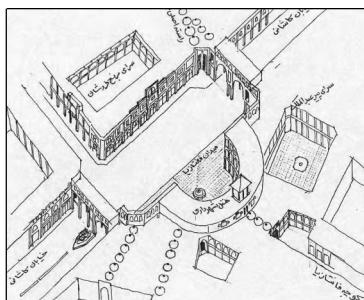

تصویر ۱۸- روند طراحی و احیای استخوان بندی کهن شهر.
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحی؛...، ۷۸۰۰، ۱۳۶۹...)

- حوزه سوم از این نقطه با طی معابر محله‌ی پیرعبدالملک به تپه‌ی جمیعه مسجد ختم می‌شود (تصویر ۱۹).

طراحان با در نظر گرفتن این مراحل به شناسایی و طرح اندازی در نقاط عطف و مسیرهای پیاده این امتداد پرداخته‌اند:

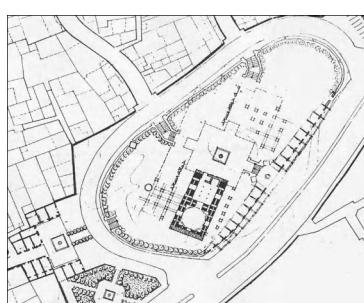
- تعریف جدیدی از تقاطع خیابان امام خمینی و سی متری برپایه‌ی مطالعات خاص انجام شده درباره فرم میلارین و نحوه ورود و دسترسی به آن تحت عنوان میدان امام خمینی (تصویر ۲۰).
- مکان‌یابی و طراحی مصالی شهر در ضلع غربی میدان امام خمینی در تقابل با مسجد جامع در ضلع شرقی آن.
- طراحی قسمتی از خیابان امام خمینی، حد واسطه میدان امام و تازه میدان به عنوان محور پیاده به هدف بازنده‌سازی آن بخش محدود از بازار طی احداث همین خیابان (تصویر ۲۱).

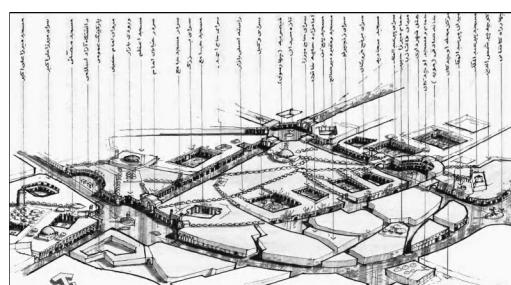
تصویر ۲۲- طرح پیشنهادی میدان فانتازیا.
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحی؛...، ۷۹۴۰، ۱۳۶۹...)

تصویر ۲۰- طرح پیشنهادی میدان امام خمینی (ره).
ماخذ: (شريفي شهرپور، ۱۳۷۷، ۱۲۷۰)

تصویر ۲۳- طراحی پیرامون تپه جمیعه مسجد.
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحی؛...، ۷۹۴۰، ۱۳۶۹...)

تصویر ۲۱- طرح پیشنهادی مفصل بازار از میدان امام خمینی (ره) تا خیابان کاشانی و محور پیاده تازه میدان.
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحی؛...، ۷۹۲۰، ۱۳۶۹...)

راه حل‌های منطقی، نمی‌تواند حلال مشکلات باشد، بلکه ارائه روش و ابزاری اجرائی لازم است که روشنگر راه باشد. بنابراین یکی از مهم ترین این ابزارها، ضوابط و مقررات اجرایی در هماهنگی با طرح جامع و تفضیلی می‌باشد. این قوانین به نحوی تدوین گردیده تا با ایجاد انتظام در سیمای بافت قدیم و سازگاری با قدرت و توان اقتصادی مردم، سازمان اجراء‌کننده طرح نیز برآختی بتواند فعالیت‌های ساختمانی و عمرانی در حوزه‌های مختلف بافت را کنترل کند. مقررات ارائه شده بنا به اهدافی چون پیشنهاد کاربری اراضی، تراکم آنها، حفظ و زیرسازی سیمای تاریخی بافت قدیم، ضوابط حفاظتی، عمرانی و مهم ترین آنها حرایم بناهای تاریخی می‌باشد. به عنوان نمونه، در تعیین ضوابط طراحی برای بناهایی که در حریم اثر هنری مجموعه شیخ صفی الدین در حال احداث می‌باشند، سعی گردیده ارتفاع ساخته‌های جدید هرچه به مجموعه بقعه نزدیک تر می‌شوند، دقیقاً کنترل گرددند تا ارتفاع نقطه اوج مجموعه (گنبد الله الله) بصورت بارز تشخیص پیدا کند.

شرح مرحله دوم: محلات شش گانه بافت کهن با وجود اختلال و ضعف در برخی از آنها، به دنبال تصمیمات و طرح ریزی‌های غیرمتخصصانه همچنان ساختارمنظم و ارتباط میان مراکز و زیر محلات خود را حفظ کرده بودند، از این‌رو در گام دوم، ساماندهی این ساختار و عناصر اصلی آن (محلات، زیر محلات و مراکز آنها) هماهنگ با ایده کلی طرح پیش‌روی طراحان قرار گرفت. جهت دستیابی به این هدف، فضاهای و عملکردهایی در مراکز محلات مبتنی بر هویت گذشته و نیازهای روز از جمله مسجد، مراکز تجاری، فضاهای شاد جهت تعاملات اجتماعی مانند: پارک‌های محلی و مردمی، المان‌هایی چون آبنما، ساماندهی و اصلاح معابر سواره و پیاده در محدوده طرح، پیش‌بینی گردید (تصویر ۲۴).

رویکرد گروه طراح در این مرحله برای هر محله به این ترتیب می‌باشد: شناخت موقعیت و مرکز محله، زیر محلات، عناصر بارز و شاخص آن، گذرهای اصلی، موانع و مشکلات موجود، نهایتاً ارائه ایده کلی طرح و طراحی‌های موردنی (تصویر ۲۵).

شرح مرحله سوم: شناخت و آگاهی صرف از مسائل و پیشنهاد

تصویر ۲۴- طرح ساماندهی محلات بافت قدیم.
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحی؛ ...، ۱۳۶۹، ۱۳۷۸)

تصویر ۲۵- مقایسه طرح ساماندهی محله اوجدکان در طرح بافت قدیم با طرح تفصیلی ۱۳۶۱ (در طرح بافت قدیم فضای سبز نیاز مند محله طراحی شده است).
ماخذ: (افشار خاص؛ فتحی؛ ...، ۱۳۶۹، ۱۳۷۶، ۸۷۷-۸۷۶)

نتیجه

میان مرکز محلات، بازار، زیر محلات و عناصر شاخص آنها جهت بهره برداری مطابق نیازهای جدید محله، برای ارتقای کیفیت محیط و زندگی ساکنان محلات کهن ضروری است.

۵- تدوین ضوابط و مقررات ساختمانی و شهرسازی از کلیات تا جزئیات برای تضمین هرچه بیشتر اهداف طرح، موردنیاز می باشد تا از بروز اشتباهات و اتلاف هزینه ها و زمان و نیروی متخصص جلوگیری شود.

در نتیجه مطالعه بافت قدیم اردبیل و توجه به نقاط مهم آن، موارد ذیل در اردبیل در حال طراحی و اجراست: طرح فرهنگی اطراف بقعه شیخ صفی الدین، مصلی شهر، مسجد سرچشم، مسجد حاج فخر، تصویب ضوابط و حرامی بقعه جهت ثبت جهانی و... در نهایت امید است که تصمیم گیری ها و طرح های آتی در نمونه های مشابه در سایه تعمق و تعلق خاطری بیش از پیش به انسان و فضا، بویژه در گستره ارزشمند کهن شهرهایمان حاصل گردد.

مطالعه بررسی الگوی مورد معرفی به عنوان نمونه در مداخلات بافت های تاریخی، توسط این نوشتار، می تواند ارائه دهنده روش های مناسبی در این زمینه باشد:

- ۱- احترام و تلاش در حفظ استخوانبندی قدیمی شهرها و تجهیز آنها با دستاوردهای زندگی جدید می تواند پاسخگویی به احیاء صحیح و اصولی بافت های کهن باشد.
- ۲- خلق فضاهای شهری در خود روز جلوه هایی از رویاهای و سخن مردم در شادی ها و غم ها بواسطه پذیرش سریع توسط ساکنان در زمینه طراحی، نقش مهمی ایفا می کند.
- ۳- توجه به شخصیت و تاریخ سازه های معماری ارزشمند بافت کهن، با تلاش در حفظ و مرمت صحیح آنها باستی مدنظر گروه طراح قرار گیرد.
- ۴- شناخت و بهره گیری از دستاوردهای نظام ارتباطاتی کهن و عناصر کلیدی آنها، یعنی شناسایی سیستم تعاملی موفق در

پی‌نوشت‌ها:

- ۱ در اوایل قرن هشتم شیخ صفی الدین، اردبیل را مرکز فرقه صوفیه قرار داد و خاستگاه تکفیر شیعی از این شهر بوده است.
- ۲ قسمت نیمه اساطیری یا طالبی تاریخ ایران، دوران کیانیان و پیشادیان را شامل می شود که به بخش افسانه ای تاریخ مشهور است. البته در این میان افرادی چون پیرنیا و کریستین سن و گروهی با استناد به اوستاد داستان های ملی ساسانیان معتقدند که دوران کیانیان واقعی و منطبق با تاریخ می باشد و قبل از اشکانیان می زیسته اند (پیرنیا، ۱۳۸۲، ۳۵۰).
- ۳ طبق روایات در دوره کیانیان دو شاهزاده به نامهای کیخسرو و فریبرز با شرط تصرف "دز بهمن" در پای کوه سبلان تکلیف حکومت بر ایران را تعیین کردند، که در شاهنامه فردوسی و تزهیه القلوب حمدالله مستوفی و قاموس الاعلام و... نیز به آن اشاره شده (صفری، ۱۳۵۰، ۱۵).
- ۴ علت انتساب شهر به پادشاهان ساسانی بدلیل ترمیم خرابی های شهر بوده که در اثر حملات هونها ویران شده بود (به آذین، ۱۳۸۲، ۲۶).
- ۵ فردیک بمونت، در سال ۱۹۶۶ م به تهیه نموداری تحت عنوان طول عمر شهرهای تاریخی ایران اقدام کرد، در این نمودار حوادث مهم از جمله زلزله، حملات، قحطی، شرایط اقتصادی-اجتماعی- فرهنگی، انقلابات داخلی و... که در طول تاریخ (از ۱۹۶۶ ق.م تا ۱۹۷۶ ق.م) بر هر شهری حادث شده بود، ترسیم کرد، می توان در این نمودارها دوران اوج و افول هر شهر و حوادث آن را مشاهده نمود (پایان نامه دوره دکترای معماری دکتر رضازاده (۱۳۵۹) تحت عنوان: اردبیل شهر اسلامی، استاد راهنمای: پروفیسور آندرآ برونو، دانشگاه پلی تکنیک تورینو، ایتالیا).
- ۶ تمدن شهر اردبیل به دوران های پیش از تاریخ بر می گردد زیرا که ابزارهای مسی و مفرغی در اراضی اردبیل و اطرافش -که در موزه ایران باستان می باشد- حاکی از مسکون بودن این سرزمین دست کم در عصر مفرغ است، کریستی ویلسن نیز به این ابزارها اشاره می کند. با این که تاکنون کاوش علمی در اردبیل و اطرافش به طور کامل صورت نگرفته اما تپه های اطراف شهر شاهد مسکون بودن این سامان در دوره نوسنگی است (رئیس نیا، ۱۳۶۸، ۹۵۰).
- ۷ جداول و کروکی های ترسیم شده از مراحل شکل گیری شهر، برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد لیلا پیغمامی با عنوان (بیوگرافی شیخ صفی الدین اردبیلی و طراحی سردر آن جهت وحدت بخشیدن به موضوع) می باشد که هم اکنون در پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران در دست تهیه می باشد.
- ۸ در ترانشه ای که سال ۱۳۶۵ در میدان دواو شهر حفر شده آثاری از این قلعه و دیوارهای مشهود گردیده و در عکس هایی نیز قابل مشاهده می باشد که در خارج از حومه شهری دوران مغول قرار گرفته، لذا احتمالاً حالت دیده بانی و محافظتی از شهر را بر عهده داشته است.
- ۹ در دوران قاجار به علت حملات مکرر روس ها، شهر کاملاً حالت نظامی یافته و محدوده آن کوچکتر می شود، البته حصاری نیز در بیرون جمعه مسجد بريا بوده، اما بخش خارج از حصار اول، متروکه محسوب می شده و در نقشه روس ها قابل مشاهده می باشد.
- ۱۰ جهت کسب اطلاعات بیشتر مراجعه شود به مهندسین مشاور توسعه و عمران ۱۳۵۲، طرح جامع اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی.
- ۱۱ مطالعات این طرح به مسئولیت دکتر مجتبی رضازاده اردبیلی آغاز شد که متعاقباً به تصویب طرح بافت قدیم در دو مرحله انجامید.
- ۱۲ در طرح اول، محدوده بزرگ بافت بعلت نبود شهرداری بافت قدیم جوابگویی به استعلام مردم را برای ساخت و ساز مشکل کرده بود.

فهرست منابع :

- ابن حوقل (۱۲۴۵)، صوره الارض، بنیاد فرهنگ ایران، تهران.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۷۲)، ممالک و مسالک، ترجمه محمد بن اسعد بن عبدالله تستری، بنیاد موقوفات دکتر محمد افشار، تهران.
- افشارخاک، امیر؛ فتحی، سعید؛ مثنوی، محمد رضا؛ مطلبی، قاسم (۱۳۶۹)، طراحی فضاهای شهری و معماری بافت قدیم اردبیل، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران.
- امیری، پیمان (۱۳۸۴)، در جستجوی هویت شهری اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
- اولئاریوس، آدام (۱۳۶۹)، سفرنامه آدام اولئاریوس ج ۲، ترجمه حسن کربدیچ، کتاب برای همه، تهران.
- به آذین، داریوش (۱۳۸۲)، اردبیل (از ایران چه می دانم؟ ۲۹)، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.
- پیرنیا، حسن (۱۳۸۳)، عصر اسلامی تاریخ ایران، به اهتمام سیروس ایزدی، هیرمند، تهران.
- پیغامی، لیلا (۱۳۸۸)، بقیه شیخ صفی الدین اردبیلی و طراحی سردر آن جهت وحدت بخشیدن به موضوع، پایان نامه کارشناسی ارشد پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران.
- ترابی طباطبایی، سید جمال (۱۳۵۱)، آثار باستانی آذربایجان (آثار وابنیه تاریخی شهرستانهای اردبیل، ارسباران، خلخال، سراب، ...)، انجمن آثار ملی، تهران.
- حموی بغدادی، یاقوت (۱۳۸۲)، معجم البلدان، ج اول، بخش نخست، ترجمه دکتر علینقی منزوی، میراث فرهنگی کشور، تهران.
- رئیس‌نیا، رحیم (۱۲۶۸)، آذربایجان در مسیر تاریخ ایران، ج ۲ و ۱، نیما، تبریز.
- رضازاده اردبیلی، مجتبی (۱۳۵۹)، اردبیل شهر اسلامی، استاد راهنمای پروفسور آندرَا برونو، پایان نامه دکترای معماری دانشگاه پلی‌تکنیک تورینو، ایتالیا.
- رضازاده اردبیلی، مجتبی (سرپرست گروه طراحی) (۱۳۷۸)، طرح بافت قدیم شهر اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
- زندهدل، حسن و همکاران (۱۳۷۷)، مجموعه راهنمای جامع ایرانگردی استان اردبیل، ایرانگردان، تهران.
- شریفی شهریور، محمد شریف (۱۳۷۷)، گزارش نهایی پروژه طرح میدان امام خمینی (ره)، شهرداری اردبیل، اردبیل.
- صفری، بابا (۱۳۵۰)، اردبیل در گذرگاه تاریخ، ج ۱ و ۳، انتشارات بهمن، تهران.
- علیزاده، حیدر رضا؛ نواده پور، سید ابراهیم (۱۳۷۹)، طراحی یک میان شالوده‌ی شهری؛ طراحی معماری بخشی از محور پیاده بافت قدیم اردبیل، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد آسلامی، مشهد.
- فروغی، افشین (۱۳۷۹)، احیاء حسینیه مجتهد و طراحی مجموعه فرهنگی تعزیه بانگاهی به سوگور ایهای حرم در اردبیل، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد آسلامی، مشهد.
- قدسی، ابویعبدالله بن محمد بن احمد (۱۳۶۱)، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه دکتر علینقی منزوی، مولفان و مترجمان ایران، تهران.
- مهندسين آ.ال.پ (۱۳۶۱)، طرح تفصیلی اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
- مهندسين مشاور توسعه و عمران (۱۳۵۳)، طرح جامع اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
- مهندسين مشاور زیستا (۱۳۷۴)، طرح تفصیلی اردبیل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
- ناشناس (۱۳۷۲)، تعلیقات بر حدودالعالم، ترجمه میرحسین شاه، الزهرا، تهران.

Giyasi, J.(1991), *the Architectural Monuments of Nizami Period*, Umior, Baku.